

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ГОГОЛЬ ОКСАНА ВАСИЛІВНА

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ
ВЧИТЕЛІВ АКТИВНИМИ МЕТОДАМИ НАВЧАННЯ

19.00.07. - педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ — 1997

Дисертація є рукописом
Робота виконана в Українському державному педагогічному
університеті імені М.П. Драгоманова

Науковий керівник - кандидат психологічних наук, доцент
Долинська Любов Василівна

Офіційні опоненти - доктор психологічних наук, професор
Ложкін Георгій Володимирович
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Пенькова Олена Іванівна

Провідна установа - Кіровоградський педагогічний
інститут імені В.Винниченка

Захист відбудеться " 5 " червня 1997 р. о 14³⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.13.08 в Українському державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова /252030, м. Київ, вул Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотечі Українського державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1997 року.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Л.В. Долинська

AB 37.496
1
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На переломних етапах розвитку суспільства змінюються в першу чергу вимоги до соціальних інститутів по підготовці кадрів, здатних вирішувати завдання сьогодення. До числа гострих проблем, пов'язаних з розбудовою державності України, відноситься поява соціального замовлення на сучасного вчителя, особистісно-зорієнтованого, з високою психологічною культурою, основною складовою якої є культура спілкування. Вона передбачає сформовані вміння використовувати різноманітні засоби та методи впливу на учня, серед яких важливе місце посідає професійне мовлення.

Успіх роботи вчителя значною мірою залежить від його мовлення. В.О.Сухомлинський підкреслював, що слово вчителя як інструмент впливу на думку і почуття вихованця нічим замінити неможливо, а мистецтво виховання, на його думку, включає перш за все мистецтво говорити, "звертатись до людського серця".

Проблеми педагогічної діяльності та підготовки вчителя посідають одне з центральних місць у психології та педагогіці вищої школи та педагогічної психології. Зокрема, вивчалися питання формування особистості майбутнього вчителя та його професійних якостей (Ф.Н. Гоноболін, Д.Ф. Ніколенко, В.О. Сластьонін та ін.), структури педагогічної діяльності (Н.В. Кузьміна, М.А.Половнікова, О.І. Щербаков та ін), педмайстерності та педагогічного такту (І.А. Зязюн, Д.Ф. Самуйленков, І.О. Синиця, М.В. Страхов та ін.), педагогічних здібностей (Ф.М. Гоноболін, Є.С. Клімов, Н.В. Кузьміна, О.О.Леонтьєв та ін.), стилей педагогічного керівництва (М.О. Березовін, Я.Л. Коломинський, С.В. Кондратьєва, О.М. Крутова, І.А. Рапорт та ін.), педагогічних умінь та навичок (О.О. Абдуліна, Є.І. Бойко, М.Д. Левітов,

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Н.А. Менчинська, О.І.Мищенко, О.В. Скрипченко, В.О. Сластьонін та ін.).

В центрі уваги багатьох дослідників містяться методологічні положення, комплексний, системний, діяльнісний підходи до проблеми педагогічної праці (Ф.Ф. Корольов, Н.В. Кузьміна, М.І. Махмутова, Н.А. Половнікова, О.В. Скрипченко, В.А. Сластьонін, А.М. Сохор, Г.І. Щукина та ін.). Проблемами наукової організації педагогічної праці і підготовки до неї присвячені роботи О.А.Абдуліної, С.І.Архангельського, Ю.К.Бабанського, В.І.Бондаря, Я.І. Бурлаки, Л.В. Долинської, Н.В. Кузьміної, О.В.Киричука, О.Г.Молібога, В.О. Сластьоніна, І.П.Раченка, З.Ф.Єсарєвої та ін.

Згадані дослідження роблять суттєвий внесок у розробку проблем професійної підготовки вчителя, забезпечують їх теоретичне обґрунтування, визначають перспективні напрямки і ефективні шляхи їх вдосконалення. Однак залишається багато прогалин у дослідженнях підготовки вчителя, як в теоретичному, так і в практичному плані.

Так, одним із мало досліджених компонентів професійної підготовки майбутніх вчителів є формування педагогічного мовлення. Разом з тим, багато дослідників підкреслюють суттєву роль інтелектуально-мовленнєвого компоненту в педагогічній діяльності та необхідності його розвитку (В.О.Артемов, О.С.Бизов, Ф.М.Гоноболін, Л.М.Зінченко, А.Й.Капська, П.М.Парібок, О.І. Пенькова, Л.М. Проколієнко, І.О.Синиця, Н.В.Чепелєва та ін.). Праці Л.М. Кримської, В.О. Скаткіна присвячені культурі мовлення вчителя; Н.О. Головань, Л.Н. Стахєєвої, Д.Шпанхеля - виділенню функцій мовлення в педагогічному процесі; А.С.Бизова, Л.К.Велітченко, Л.М.Зінченко та О.Г. Штепи - підготовці студентів до мовленнєвої професійної діяльності; Ф.М. Гоноболіна, П.М. Парібока - характеристичні мовленнєвих якостей учителя.

Сучасні психолого-педагогічні дослідження (Н.О.Головань, Л.М.Зінченко, А.Й. Капської, О.Г. Штепи та ін.) переконливо доводять, що мовленнєві навички майбутнього вчителя формуються і проявляються в процесі розв'язування різноманітних педагогічних завдань, а ознакою їх сформованості є діалогічна орієнтація вчителя, сутність якої полягає у спрямованості на учня засобами комунікативного адресування, побудови мовлення, в якому зміст співвідноситься з "Я" учнів, встановленням суб"ект-суб"єктних стосунків рівноправності, широкому використанні прийомів емоційного впливу, стимуляції активності учнів, врахуванні їх індивідуальних особливостей.

Однак, проблему формування у студентів педвузів саме професійного мовлення, яке б відповідало вимогам педагогічної діяльності, не можна вважати достатньо розробленою. Немає єдиної думки щодо визначення дефініції "педагогічне мовлення", його структури, функцій у педагогічному процесі. Відсутні спеціальні дослідження, спрямовані на конструювання системи педагогічних завдань по формуванню професійного мовлення майбутнього вчителя, а теоретичний матеріал з цієї проблеми при вивченні психолого-педагогічних дисциплін мало пов'язаний з формуванням умінь його практичного застосування.

Ці обставини і визначили вибір теми дисертаційного дослідження "Формування педагогічного мовлення майбутнього вчителя активними методами навчання".

Об'єктом дослідження є професійно-мовленнєва підготовка майбутнього вчителя.

Предмет дослідження - процес формування у студентів педагогічного мовлення шляхом застосування активних методів навчання.

Мета дослідження - визначити зміст педагогічного мовлення та особливості його формування у студентів шляхом застосування активних методів

навчання і розробити систему психотехнічних методик з розвитку мовленнєвих навичок майбутнього вчителя.

В основу дослідження було покладено припущення про те, що формування педагогічного мовлення буде більш ефективними за умови оволодіння студентами вміннями втілювати в контексті висловлювання цілеспрямовану педагогічну задачу. Сформуваність цих умінь досягається активними методами навчання, коли студенти включаються у педагогічні ситуації, в яких вони можуть усвідомлювати, проявляти і вдосконалювати власні комунікативно-мовленнєві можливості.

Відповідно до мети та гіпотези визначено завдання дослідження:

- 1) розкрити сутність та особливості педагогічного мовлення і виявити глибину усвідомлення студентами особливостей власного мовлення та необхідності його розвитку з урахуванням потреб майбутньої діяльності;
- 2) виявити і проаналізувати динаміку оволодіння активним психолого-педагогічним словником протягом навчання у вузі;
- 3) визначити критерії сформованості рівнів педагогічного мовлення;
- 4) визначити психолого-педагогічні умови, а також розробити та апробувати систему психотехнічних методик з формування у студентів педагогічного мовлення активними методами навчання.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають положення про сутність особистості та закономірності її формування (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Коспюк, К.К. Платонов та ін.), діяльнісний підхід до формування психічних функцій (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.В. Скрипченко та ін.), особливості педагогічної діяльності (Ф.Н. Гоноболін, Н.В. Кузьміна, Д.Ф. Ніколенко, І.О. Синиця), мовленнєву природу свідомості людини (К.О. Абульханова-Славська, І.А. Зимня, П.Р. Чамага), можливості особистісного зростання (К. Роджерс, А. Маслоу, Л.А. Петровська, Т.С. Яценко).

У процесі дослідження використовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів: аналіз науково-теоретичних джерел, спостереження, усне та письмове опитування, аналіз продуктів діяльності студентів, модифікований тест словника із батареї Д. Векслера, констатуючий та формуючий експерименти, активні методи навчання, методи математичної статистики.

Експеримент проводився в Українському державному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова під час проведення лабораторних занять з психології та в процесі науково-дослідницької роботи студентської проблемної групи протягом 1993-1997 років. Дослідженням було охоплено 256 студентів.

Наукова новизна дослідження полягає: в уточненні поняття та конкретизації сутності педагогічного мовлення як діалогічного мовлення вчителя, метою якого є педагогічний вплив на учнів, що забезпечує їх інтелектуальне та особистісне зростання; у визначенні критеріїв діагностики рівнів сформованості професійного мовлення студентів (усвідомлення особливостей власного мовлення, установка на його розвиток, нормативність мовлення, сформованість активного психолого-педагогічного словника, розвиток діалогічності мовлення, його імпровізація та ситуативність, оволодіння допоміжними засобами спілкування) та виявленні рівнів його сформованості (низький, середній, та високий); виявленні психолого-педагогічних умов формування мовлення студентів як професійного.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його результати доповнюють положення психології педагогічної діяльності про особливості та структуру педагогічного мовлення, про його роль в навчально-виховному процесі школи та розширюють уявлення про можливості, умови та засоби його цілеспрямованого формування у процесі психолого-педагогічної підготовки у вузі.

Особистий внесок автора полягає у виявленні психологічних особливостей педагогічного мовлення як професійного (усвідомлення студентами його ролі та самоцінки розвитку, динаміки активного психолого-педагогічного словника протягом навчання у вузі, критеріїв діагностики та рівнів сформованості), можливостей активних методів навчання щодо формування у студентів педагогічного мовлення в процесі психолого-педагогічної підготовки.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що автором розроблена система психодіагностичних вправ, спрямованих на формування педагогічного мовлення активними методами навчання, яка може бути використана в системі професійної підготовки майбутніх вчителів у педвузах, педучилищах та в інститутах підвищення кваліфікації вчителів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною і теоретичною обґрунтованістю його вихідних даних, сукупністю методів, адекватних предмету, меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного і якісного аналізу результатів дослідження, застосуванням методів математичної статистики.

На захист вносяться:

- поняття педагогічного мовлення як діалогічного мовлення вчителів в навчально-виховному процесі, метою якого є педагогічний вплив на учнів, спрямований на їх інтелектуальне та особистісне зростання;

- твердження про те, що головними критеріями сформованості педагогічного мовлення у майбутніх вчителів є: усвідомлення особливостей власного мовлення, установка на його розвиток, нормативність мовлення, сформованість активного психолого-педагогічного словника, діалогічність мовлення. його імпровізація та ситуативність, оволодіння допоміжними засобами спілкування;

- положення про те, що мети - формування педагогічного мовлення як професійного у студентів - можна досягти за умов: 1) чіткого визначення необхідних для засвоєння комплексу знань, умінь і навичок педагогічного мовлення; 2) поетапного розгортання спеціальної системи психотехнічних методик у процесі реалізації активних методів навчання; 3) врахування не лише змістовного, а й особистісного плану роботи групи.

- система психотехнічних методик, спрямованих на формування професійно-мовленнєвих умінь, оволодіння допоміжними засобами педагогічного мовлення та розвиток умінь активного слухання.

Апробація і застосування результатів дослідження. Основні ідеї і попередні результати дослідження доповідались і були схвалені на звітних наукових конференціях викладачів УДПУ імені М.П. Драгоманова (1994, 1995, 1996 рр.), на XIII об'єднаній науковій методико-технічній конференції з міжнародною участю до 185-річчя від дня народження М.І. Пирогова (Вінниця, 1995), на міжнародній конференції "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє" (Тернопіль, 1996), на з'їзді психологів України (1996 р.).

Матеріали застосовувались автором у навчально-виховному процесі УДПУ імені М.П. Драгоманова під час проведення семінарських та лабораторно-практичних занять з психології. На основі матеріалів дослідження розроблено та опубліковано навчально-методичний посібник "Педагогічне мовлення" для спецкурсу з формування мовленнєвих умінь та навичок.

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження і включає в себе вступ, три розділи, висновки та список літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, гіпотезу та завдання дослідження, розкрито наукову

новизну, теоретичне і практичне значення роботи, особистий внесок автора, сформульовано основні положення, що виносяться на захист; вказується сфера апробації результатів дослідження.

У першому розділі - "Теоретико-методологічні основи дослідження педагогічного мовлення" - здійснено теоретичний аналіз проблеми дисертації шляхом ретроспективного аналізу її стану у науковій літературі; уточнюються суть поняття "педагогічне мовлення", визначаються його особливості, педагогічні функції, джерела формування.

Проблема підготовки вчителів, як і поняття " педагогічні здібності" бере свій початок з середини XIX ст., коли просвіта отримала порівняно широке розповсюдження в зв'язку з розвитком промислового виробництва і наук.

В 20-30-ті роки XX ст. з'являються присвячені вчителю роботи М.Д.Левітова, М.М.Рубінштейна, М.П. Соколової, Т.К. Чугусва, які написані на великому фактичному матеріалі і критично систематизують методи вивчення педагогів у нашій країні та за кордоном. В 50-ті роки предметом дослідження стає проблема формування вчителя, оволодіння педагогічною майстерністю (Н.В. Головка, Ф.М. Гоноволін, М.Д. Левітов, М.В. Рутковська та ін.), а в 60-ті - педагогічні здібності (Ф.М. Гоноволін, Є.С.Клімов, Н.В.Кузьміна, М.Д. Левітов, О.О. Леонтьєв, Д.Ф. Ніколенко, В.О.Сластьонін, І.О. Синиця). 70-90-ті роки характеризуються прикладними дослідженнями по вдосконаленню підготовки вчителів, підсиленням уваги до методологічних положень, комплексного, системного, діяльнісного підходів до психолого-педагогічних досліджень (Ф.Ф.Корольов, Н.В. Кузьміна, М.І.Махмутов, О.Г. Мороз, Л.М.Панченко, Н.А. Половнікова, О.В. Скрипченко, В.А.Сластьонін, А.М. Сухор, Н.Ф. Талізін, І.І. Щукіна та ін.). Ряд робіт присвячено проблемі мовлення вчителя, його культури (Л.Р.Кримська, В.А.Скалкин), дослідженню психологічних особливостей

інтелектуально-мовленнєвого аспекту педагогічної діяльності (Л.М. Зінченко, Л.М. Проколенко), вивченню функцій мовлення в педагогічному процесі (Н.О. Головань, Д. Шпанхель, Л.Н. Стахєєва), підготовці вчителя до мовленнєвої професійної діяльності (Л.К. Велітченко, Л.М.Зінченко, А.Й.Капська, О.Г. Штепа).

Термін "педагогічне мовлення" є рідковживаним та не має однозначного визначення. Відомий український дослідник з проблеми формування особистості вчителя Д.Ф. Ніколенко підкреслював, що "мовлення вчителя повинне бути педагогічним. Під цим слід розуміти конкретність, чіткість, ясність думок, їх логічний виклад, дохідливість, переконливість, впливовість, здатність викликати в учнів відповідні почуття. Мова вчителя повинна поєднувати в собі суворість логіки вченого, дохідливість популяризатора, образність і емоційність письменника".

Н.О. Головань визначає професійно-педагогічне мовлення як специфічну форму спілкування, спрямовану на навчання й виховання в процесі соціально-психологічної взаємодії учителя й учня, змістом якого є передача знань, умінь, навичок; формування навчальної діяльності і особистості, ділових та міжособистісних стосунків на основі педагогічного співробітництва.

Ми розглядаємо педагогічне мовлення як діалогічне мовлення вчителя в навчально-виховному процесі, метою якого є педагогічний вплив на учнів, спрямований на їх інтелектуальне та особистісне зростання.

Характерною особливістю педагогічного мовлення, з нашої точки зору, є те, що воно вимагає від учителя розвинених якостей як діалогічного /ситуативність, контекстність, мимовільність, неорганізованість/, так і монологічного мовлення /розгорнутість, здатність будувати висловлювання у відповідності з законами граматики, культури мовлення й логіки/, хоча слід

уточнити, що і в останньому випадку зберігаються ознаки діалогічної орієнтації. Якщо в звичайному спілкуванні мовлення партнерів є звернутим і "еліптичним", тобто в ньому багато чого опускається, подається в підтексті, то педагогічне мовлення, хоча і залишається ситуативним і контекстним, є більш розгорнутим, оскільки думка вчителя має бути зрозумілою і однозначною з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей учня чи групи учнів одночасно. Допоміжні засоби спілкування в педагогічному мовленні набувають самостійного значення і часто є його змістом.

З психологічної точки зору в педагогічному мовленні ми маємо справу з умінням побудувати й здійснити мовлення таким чином, щоб воно було оптимальним, тобто найкращим чином пристосованим до завдань інформування та переконання з метою реалізації педагогічних цілей. Ця оптимальність може бути представлена на різних рівнях: композиційно-логічному, фразеологічному, лексичному, синтаксичному та ін. Для правильного здійснення мовлення необхідні певні мовленнєві навички та уміння, відпрацьована техніка.

Джерелами формування педагогічного мовлення є особистий досвід індивіда, наслідування, навчання, робота майбутнього вчителя над собою. Життєвий та педагогічний /під час різноманітних практик/ досвід в поєднанні зі знаннями та набутими навичками сприяє виробленню індивідуального стилю педагогічного мовлення. Що стосується цілеспрямованого навчання, то лише на деяких факультетах /філологічному, педагогічному/ читаються курси риторики, виразного читання. Усвідомлення майбутніми вчителями власних мовленнєвих недоліків та формування педагогічного мовлення проводиться студентами самостійно, без керівництва викладачів, а тому не завжди є достатньо ефективним.

Вирішення завдань цілеспрямованого формування професійного педагогічного мовлення є неможливим без дослідження його структури. Нами зроблена спроба структурування педагогічного мовлення на основі діяльнісного та системного підходів. Діяльнісний підхід дозволив визначити складові компоненти досліджуваного феномену, розкрити динамічну сторону мовленнєвого процесу, а системний - представити його компоненти у взаємозв'язку та взаємодії. Якщо розглядати педагогічне мовлення як процес, як діяльність, то в ньому можна виділити цільовий, мотиваційний, змістовий, операційний та контрольний-корекційний компоненти.

Визначення структури педагогічного мовлення сприяло в ході подальшої експериментальної роботи виділенню специфічних критеріїв для діагностики педагогічного мовлення: усвідомлення особливостей власного мовлення, установка на його розвиток, нормативність мовлення, сформованість активного психолого-педагогічного словника, розвиток діалогічності мовлення, його імпровізованість та ситуативність, оволодіння допоміжними засобами спілкування.

В другому розділі "Психологічні особливості педагогічного мовлення студентів" приведено результати дослідження усвідомлення майбутніми вчителями важливості мовлення в педагогічній діяльності; конкретних мовленнєвих якостей, необхідних вчителю; самооцінки студентами рівня розвитку у них необхідного в майбутній роботі мовлення; усвідомлення власних недоліків мовлення та шляхів їх усунення; оцінка студентами можливостей навчально-виховного процесу вузу щодо впливу на розвиток мовлення студентів; аналіз мовленнєвих труднощів під час проходження ними педагогічної практики, а також об'єктивний рівень оволодіння майбутніми вчителями психолого-педагогічним словником.

На першому етапі дослідження серед студентів I і V курсів було проведено анкетування. Опитуванням було охоплено по 100 осіб I та V курсів

різних факультетів. При цьому ми виходили з того, що необхідною умовою становлення і формування педагогічного мовлення є усвідомлення майбутніми вчителями його значення для реалізації професійних завдань. На основі результатів анкетування виявлено відмінності в усвідомленні студентами педвузів важливості та необхідності розвитку мовлення як професійного.

Повне усвідомлення характерне для студентів, які розуміють, що мовлення вчителя є необхідним і важливим засобом реалізації всіх функцій педагогічної діяльності, змістом якої є не лише передача знань, умінь і навичок в процесі навчальної діяльності, а перш за все формування цілісної, творчої особистості. Ця група студентів розуміє, що в зв'язку з цими завданнями мовлення вчителя набуває певних особливостей, які вимагають свого формування в процесі професійної підготовки.

Студенти з частковим усвідомленням ролі педагогічного мовлення в цілому розуміють його важливість і необхідність в педагогічній діяльності, але пов'язують це в основному з навчальною роботою, з передачею знань, умінь та навичок. У частини студентів було виявлено усвідомлення необхідності педагогічного мовлення, яке ми назвали поверховим. Вони не заперечують важливості правильного мовлення вчителя, але не бачать його специфіки порівняно з повсякденним.

Повне усвідомлення характерне майже для 90 % п'ятикурсників та близько половини першокурсників. Всі інші студенти п'ятого курсу і біля 40 % першого мають часткове усвідомлення і у 10 % студентів першого курсу ми зафіксували поверхове усвідомлення важливості педагогічного мовлення, хоча аналіз подальших відповідей свідчить про інтуїтивне розуміння проблеми.

Аналіз названих студентами необхідних вчительським мовленнєвим якостей показав, що найвищі ранги займають хороша дикція вчителя, чіткість і виразність його мовлення, точність висловлювань, літературна правильність,

достатній словниковий запас, доступність, емоційність, послідовність та логічність. Значних розходжень між студентами першого та п'ятого курсів не виявлено. Ними усвідомлюється також важливість навколотовних доповнень /тембр голосу, темп викладу, театральна постановка мовлення та ін./, які несуть значне педагогічне навантаження. Проте достатньо розвиненим власне мовлення вважають лише 12 % першокурсників та 49 % студентів п'ятого курсу.

Труднощі пов'язані, на думку опитуваних, перш за все з недостатнім володінням українською мовою /це відзначали майже всі жителі міст, і навіть ті з них, хто закінчив українську школу/, невмінням чітко висловлюватись, недосконалістю дикції, швидким темпом викладу, хвилюванням під час вербалізації думки, наявністю в мові кліше й шаблонів, навіть невмінням регулювати дихання. Усвідомлення цих труднощів характерне в основному для п'ятикурсників, які зіткнулись з ними під час педагогічної практики.

Виявлення володіння студентами шляхів усунення усвідомлюваних недоліків показало, що найчастіше вони називають "вправління", як засіб удосконалення мовлення, хоча майже не уточнюють як, коли і в яких формах воно має відбуватись. Найбільш високі ранги в обох групах студентів займають практично одні й ті ж засоби: читання літератури /відповідно 22 % і 9 %/, спілкування українською мовою / 15 і 16 % /, самоконтроль мовлення / 11 і 12 % студентів I і V курсів/. Відповіді студентів щодо роботи над власними / мовленнєвими труднощами / можна поділити на дві групи. В першій містяться теоретичні пропозиції щодо покращення мовлення, а в другій вказуються засоби, якими студенти самі користуються на практиці. Якщо перша містить досить широкий спектр засобів і шляхів самовдосконалення мовлення, то друга більш обмежена. Так, три першокурсники написали, що вони ведуть словник з метою розширення словникового запасу і тренуються вдома, переказуючи тексти, сюжети, події вголос і два студенти

п'ятого курсу повторюють вслух домашні завдання. 80 % першокурсників і 42 % випускників відверто сказали, що нічого не роблять, аби виправити недоліки мовлення, які навіть чітко усвідомлюють, оскільки, на їх думку, достатньо семінарських занять у вузі та спілкування в інших формах. Разом з тим, близько третини випускників констатували, що ніякі форми вузівського навчання не вплинули на розвиток їх педагогічного мовлення та не допомогли усунути недоліки і пропонують введення спецкурсів з риторики, розвитку педагогічного мовлення, логіки, спілкування, збільшення в навчальному процесі питомих ваг дискусій, ігор, диспутів. Серед інших засобів покращення мовлення студенти найчастіше називають приклад викладача, читання художньої літератури, самовиховання та наявність позитивної установки.

В цілому дослідження показало, що, усвідомлюючи необхідність педагогічного мовлення, конкретні мовленнєві якості, необхідні вчителю, недоліки власного мовлення та шляхи їх усунення, студенти майже нічого не роблять з метою самовдосконалення власного мовлення. Мало допомагає їм у цьому плані й існуюча система підготовки у вузі, оскільки традиційні форми навчання мало впливають на формування педагогічного мовлення майбутнього вчителя. Розуміючи прямий зв'язок мовлення з іншими психологічними особливостями особистості, студенти назвали шість груп якостей, про розвиток яких у вчителя свідчить його мовлення: індивідуально-типологічні особливості, а також інтелектуальні, комунікативні, моральні, емоційно-вольові та професійні якості. Студенти, особливо п'ятого курсу, відчують власну неготовність до діалогічного спілкування з учнями, а тому вважають необхідним приділити спеціальну увагу формуванню педагогічного мовлення в системі професійної підготовки.

Враховуючи суб'єктивність власних суджень студентів щодо розвитку їх мовлення, на наступному етапі дослідження ми поставили метою виявлення

реального рівня володіння педагогічним мовленням. Розуміючи багатоаспектність досліджуваного феномену, ми зупинились на такій його характеристиці як активне і пасивне володіння словником. Оскільки вже з першого курсу студенти вивчають психологію і педагогіку, і терміни, які в майбутньому повинні стати надбанням їх активного словника, вживатись в спілкуванні з власної ініціативи для грамотного оформлення педагогічної думки, ми обмежились саме психолого-педагогічним словником і його динамікою протягом навчання у вузі.

При цьому ми виходили з розуміння того, що активно володіти словом - це означає не просто знати, якому предмету чи явищу дане слово відповідає, і навіть не просто відчуті в ньому той чи інший семантичний відтінок, але вживати це слово з власної ініціативи для висловлювання відповідної думки. Мати багатий активний словник не означає кількісний словниковий запас, а вміння вчителя легко орієнтуватися в цьому розмаїтті наявності внутрішніх критеріїв, які дозволяють протиставити один одному за тонкими відтінками значення семантично близьких слів і вжити саме дане слово, а не інше, схоже на нього. Ці критерії набуваються в процесі мовленнєвого виховання, в мовленнєвому досвіді.

Для діагностики психолого-педагогічного словника майбутніх вчителів було використано та модифіковано тест словника із батареї Д. Векслера. В результаті апробації було складено словник із 20 психолого-педагогічних термінів, які ще до навчання в вузі були в пасивному чи активному словнику практично кожного студента (акселерація, альтруїзм, вік, геніальність, діяльність та т.п.)

На основі аналізу відповідей студентів було встановлено три якісних рівня розуміння даних термінів. І рівень - відсутність розуміння слова, просте його повторення, неправильна відповідь чи відсутність її, заміщення слів іншими за зовнішніми ознаками (наприклад: наслідування і спадковість).

II рівень - це локальне розуміння значення слова, яке характеризується правильним, але описовим визначенням терміну. III рівень - наближення до наукового визначення, чи повністю правильне. Завдяки даній класифікації було підвищено змістовну валідність тесту. Студенти досліджуваних груп розподілились за вказаними рівнями наступним чином (див. таблицю № 1).

Таблиця № 1

*Порівняльна рівнева характеристика
психолого-педагогічного словника студентів
(в %) в процесі їх професійної підготовки.*

курс \ рівень	I	II	III	IV	V
I	22,5	14,8	17,8	14,4	12,2
II	42,5	42,4	37,8	40,8	33,9
III	35	42,8	44,4	44,8	53,9

Як свідчать дані таблиці № 1, протягом п'яти років навчання в активному психолого-педагогічному словнику майбутніх вчителів відбуваються незначні зміни: якщо визначення III рівня дали 35 % першокурсників, то до п'ятого курсу ця цифра зросла лише до 53,9 %. Аналіз показує, що на цьому рівні найчастіше засвоюються поняття, які зустрічаються у повсякденному вжитку і мають однакове визначення у всіх сферах життя, а навчально-виховний процес вузу мало впливає на формування умінь давати чіткі вербально-логічні визначення слів, якими студенти все ж оперують на практиці.

Апробація різних форм роботи по засвоєнню психолого-педагогічного словника під час вивчення курсу психології (словниковий диктант, дидактичні ігри, ведення словників, тести) дала позитивні результати: під час ек,

замену студенти експериментальних груп давали в більшості випадків безпомилкові визначення саме тих понять, з якими проводилась цілеспрямована робота по введенню їх в активній словник.

Вивчення психологічних особливостей педагогічного мовлення дозволило за вищезначеними критеріями дати якісну характеристику низького, середнього та високого рівнів його сформованості в процесі професійної підготовки майбутніх вчителів.

Низький рівень. Студенти поверхово усвідомлюють необхідність педагогічного мовлення в майбутній діяльності, не бачать особливостей власного мовлення, а тому і шляхів його вдосконалення; нормативність мовлення низька, воно характеризується першим рівнем сформованості психолого-педагогічного словника, діалогічним орієнтуванням у спілкуванні з учнями, низькою імпровізацією та ситуативністю, скованістю поведінки, невмінням використовувати допоміжні засоби спілкування для підкріплення висловлювання.

Середній рівень. Студенти частково усвідомлюють необхідність професійного мовлення в діяльності вчителя, відчувають, що їх мовлення не достатньо розвинене, проте не бачать конкретних недоліків, не можуть проаналізувати власні висловлювання з точки зору їх нормативності, володіють активним психолого-педагогічним словником на II рівні розвитку; їм характерна ситуативна взаємодія в спілкуванні з учнями, недостатня імпровізація при відступах від заготовленого тексту, імпульсивність при використанні допоміжних засобів спілкування.

Високий рівень. Студенти на основі повного усвідомлення важливості професійного мовлення та особливостей власного не лише прагнуть до його подальшого вдосконалення, але й бачать конкретні засоби та шляхи. Аналіз їх мовлення свідчить про достатньо високу нормативність, сформованість активного словника, рівень творчого співробітництва в спілкуванні з учня-

ми, високу імпровізацію та ситуативність висловлювань, органічне вплетення допоміжних засобів спілкування в контекст думки.

Аналіз практики роботи педвузу по формуванню у майбутніх вчителів педагогічного мовлення як професійного показав, що біля 24 % студентів, які прослухали всі курси педагогіки та психології, пройшли безвідризу та активну педагогічні практики / 4-й курс/, володіли низьким рівнем сформованості професійно-педагогічного мовлення, 67 % - середнім і лише 9 % майбутніх вчителів можна було віднести до високого рівня сформованості даного феномену. Причинами цього, на думку студентів, є переважання пояснювальних форм викладу навчальних дисциплін, обмеженість у управлінні та аналізі мовлення, відсутність спеціальної роботи з розвитку професійно-педагогічного мовлення майбутніх вчителів.

Таким чином, результати констатуючого експерименту показали, що при існуючій практиці навчання майбутніх вчителів проблемі формування професійно-педагогічного мовлення не приділяється належної уваги. Такий стан потребував пошуку та обґрунтування ефективних шляхів і умов організації навчально-виховного процесу в вузі з метою реалізації цілеспрямованого формування професійно-педагогічного мовлення вчителя.

В третьому розділі "Система підготовки студентів з формування педагогічного мовлення як професійного" розкривається сутність і форми активних методів навчання, а також хід та результати експериментальної роботи з формування у майбутніх вчителів педагогічного мовлення.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень з питань сутності та застосування активних методів навчання переконливо свідчить про доцільність їх використання з метою формування педагогічного мовлення, оскільки при цьому кожен студент стає безпосереднім учасником навчально-виховного процесу, здійснює пошук шляхів і засобів розв'язання психолого-педагогічних проблем. В активних методах навчання джерелом нові

інформації є не тільки викладач і наукова та навчальна література, але і самі студенти. Спілкування між собою - ось основна форма взаємодії, яка створює оптимальні умови для того, щоб вона могла розвивати і висловлювати власну думку, обґрунтовувати свою точку зору, що є необхідною умовою інтеріоризації знань і поглядів, тобто перетворення їх в здобуток особистості: переконання, нові знання, уміння, навички (Ю.М. Ємельянов, Л.А.Петровська, Н. Рудестам, Т.С. Яценко та ін.).

Виходячи з цього, ми і поставили на меті розробити таку систему тренінгових методик, яка б давала можливість усвідомити особливості свого мовлення, його позитивні сторони і недоліки, шляхи їх усунення та розширити межі активного словника, вербальних та невербальних засобів спілкування, оволодіння шляхами самовдосконалення педагогічного мовлення та засобами передмовного педагогічного орієнтування.

Організація експериментальної роботи з формування у студентів феномену педагогічного мовлення активними методами навчання передбачала використання спеціальної бази педагогічних завдань, адекватних його сутності. З цією метою було зроблено спробу сконструювати спеціальну систему психогімнастичних методик з цільовою метою на формування професійно-педагогічного мовлення. При цьому ми керувались принципами активності, дослідницької творчої позиції, усвідомлення поведінки партнерського спілкування. Критеріями відбору конкретних вправ були аспекти проблеми, функціональна спрямованість та складність, що дозволило цілісно представити їх як систему, яка містила в собі три групи розроблених нами чи модифікованих методик, які були спрямовані:

- 1) на формування мовленнєвих умінь та навичок;
- 2) на оволодіння допоміжними засобами педагогічного мовлення;
- 3) на розвиток навичок активного слухання. Зазначимо умовність такого поділу, оскільки багато які вправи відпрацьовували одночасно комплексно

різноманітних умінь.

Враховуючи об'єктивну складність досліджуваного феномену, ми апробували три варіанти його формування: в процесі роботи проблемної групи (II-й курс), в формі інтенсивного тренінгу (II-й курс) та в умовах традиційної підготовки студентів при вивченні психологічних дисциплін протягом першого та другого курсів. У всіх формах ми дотримувались послідовності етапів розгортання методик та відповідно формування педагогічного мовлення: знайомство з теоретичними засадами проблеми та формування позитивної мотивації; відпрацювання мовленнєвих умінь та навичок, самостійне конструювання завдань та перенесення вироблених умінь в інші умови.

Порівняння даних, отриманих у формуючому експерименті, з показниками констатуючого експерименту і контрольних груп, дозволило зробити висновок про ефективність експериментальної системи з формування професійного педагогічного мовлення у студентів. Зміни в рівнях сформованості даного феномену у майбутніх вчителів представлені в таблиці № 2.

Таблиця № 2

Порівняльна рівнева характеристика сформованості педагогічного мовлення у студентів КГ і ЕГ до і після експерименту.

Рівень педагогічного мовлення	Студенти КГ		Студенти ЕГ					
			в умовах проф. підготовки		в умовах роботи проблемної групи		в умовах інтенсивного тренінгу	
	До	Після	до	після експ.	до	після експ.	до	після експ.
Низький	20	20	20	16,7	6,7	0	20	6,7
Середній	73,3	73,3	66,7	60,7	80	66,7	66,7	60
Високий	6,7	6,7	13,3	22,6	13,3	33,3	13,3	33,3

Результати формулючого експерименту в усіх групах виявились статистично значущими.

Порівнюючи отримані дані рівнів сформованості педагогічного мовлення у студентів в різних умовах роботи, слід відмітити також деякі відмінності в його показниках. Найбільш ефективною за ними виявилась робота в проблемній групі: ми пояснюємо це тим, що до складу групи ввійшли студенти, які самостійно виявили інтерес до цієї проблеми, а отже з самого початку було розв'язано питання формування позитивної мотивації до занять.

В цілому можна стверджувати, що суттєвих змін у рівні сформованості професійно-педагогічного мовлення у студентів експериментальних груп вдалось досягти завдяки організації цілеспрямованої діяльності майбутніх вчителів з застосуванням активних методів навчання, які, за нашим переконанням, є найбільш дієвим засобом формування даного феномену, а якість виконання конкретних вправ є показником рівня його сформованості.

У висновках узагальнюються результати дослідження.

В професійній підготовці вчителя велике значення має формування педагогічного мовлення як діалогічного мовлення вчителя в навчально-виховному процесі, метою якого є педагогічний вплив на учнів, спрямований на їх інтелектуальне та особистісне зростання.

Педагогічне мовлення необхідно розглядати як діяльність, структурні компоненти якої - цільовий, мотиваційний, змістовний, операційний та контроль-корекційний - адекватні структурі педагогічної діяльності.

Педагогічне мовлення як професійне формується в навчально-пізнавальній діяльності майбутніх вчителів, що потребує визначення умов, які забезпечують ефективність організації та керівництва цим процесом. Обґрунтування системи педагогічних завдань з формування педагогічного мовлення є важливою умовою його розвитку. Вона забезпечує можливість для

організації цілеспрямованої діяльності студентів з формування мовленнєвих умінь та навичок. Однак, як показало дослідження, відсутність чіткої цільової установки на формування педагогічного мовлення зумовлює недостатність усвідомлення студентами його важливості, нерозвиненість активного психолого-педагогічного словника та низький рівень сформованості даного феномену у студентів педвузу. Критеріями діагностики рівнів сформованості педагогічного мовлення (низького, середнього, високого) обрано усвідомлення студентами необхідності формування педагогічного мовлення як професійного, усвідомлення особливостей власного мовлення, установка на його розвиток, номативність мовлення, сформованість активного психолого-педагогічного словника, розвиток діалогічності, імпровізованість та ситуативність мовлення, оволодіння допоміжними мовленнєвими засобами.

Успішному формуванню у студентів педагогічного мовлення сприяли виявлені в ході дослідно-експериментальної роботи такі умови як чітке визначення для засвоєння комплексу знань, умінь та навичок педагогічного мовлення; організація поетапного виконання системи психотехнічних вправ з формування педагогічного мовлення з застосуванням активних методів навчання; врахування не лише змістовного, але й особистісного плану роботи групи.

Експериментально перевірено ефективність розробленої нами системи психогімнастичних вправ з формування педагогічного мовлення, яка включала в себе методика, спрямовані на формування мовленнєвих умінь та навичок, на оволодіння допоміжними засобами педагогічного мовлення та на розвиток умінь активного слухання.

Результати проведеного експерименту підтвердили нашу гіпотезу, дали можливість сформулювати деякі рекомендації по вдосконаленню формування педагогічного мовлення як професійного в умовах педвузу та розробити навчально-методичний посібник з спецкурсу "Педагогічне мовлення" для

педагогічних закладів.

Об'єм кандидатської дисертації не дозволяє розв'язати все коло питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою. У цьому плані подальшому дослідженню підлягають індивідуальні стилі педагогічного мовлення, його особливості стосовно вікових та типологічних відмінностей дітей, питання впливу спеціальних та методичних дисциплін на його формування.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Долинська Л.В., Гоголь О.В., Зінченко Л.М. Педагогічне мовлення. Навчально-методичний посібник з спецкурсу для педагогічних закладів. Київ, 1996. 55 с. 70 %.

2. Гоголь О.В. Психологічні особливості педагогічного мовлення. /Матеріали II з'їзду Товариства психологів України. Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні. Київ, 1996. с. 42-43.

3. Долинська Л.В., Зінченко Л.М., Гоголь О.В. Мовленнєва підготовка практичних психологів. Вісник тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти /матеріали міжнародної конференції. "Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє"/. Тернопіль, 1996. 70%. с. 34-36.

4. Гоголь О.В., Зінченко Л.М. Психологічні особливості та розвиток педагогічного мовлення майбутнього вчителя. Матеріали першої української науково-практичної конференції молодих учених та спеціалістів. Вінниця, 1995. 50 %. с. 13-14.

5. Гоголь О.В., Зінченко Л.М. Джерела формування педагогічного мовлення. Матеріали другої університетської науково-практичної конференції молодих учених та фахівців. Вінниця, 1996. 50 %.

Gogol O.V.

**Forming of pedagogical speech of future teachers
with active methods of training.**

Dissertation to attain Candidates degree of Psychology, speciality 19.00.07 - age and pedagogical psychology.

Ukrainian State Teachers Training University named after M.P. Dragomanov, Kiev, 1997.

This work is dedicated to the exposure of psychological peculiarities and to the forming of pedagogical speech of teachers to be in the process of their vocational training.

There is worked out the system of psychodynamical exercises to create skill of pedagogical speech as one in the process of realisation active methods of teaching.

Гоголь О.В.

**Формирование педагогической речи будущих учителей
активными методами обучения**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - возрастная и педагогическая психология.

Украинский государственный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 1997.

Работа посвящена выявлению психологических особенностей и формированию педагогической речи будущего учителя в процессе его профессиональной подготовки.

Разработана система психогимнастических упражнений по формированию навыков педагогической речи как профессиональной в процессе реализации активных методов обучения.

Ключові слова: мовлення, педагогічне мовлення, активні методи навчання, психотехнічні методики.

Підписано до друку 22.04.1997р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 100пр. Сам. іО/. Безкоштовно.

Редакційно-видавничий відділ УДПУ ім. М. П. Дрогоманова,
Київ, Липогова, ?.

435814

AB 37496

AB 37.496